

Mövzu 2. İqtisadi artımın əsas hərəkət verici qüvvəsi

Plan:

- 1. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı**
- 2. İqtisadi artım**
- 3. İqtisadi artımın müəyyənləşdirilməsi**
- 4. Texnoloji tərəqqi və innovasiya**

1. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı

Həmişə olduğu kimi, indiki dövrdə də iqtisadi artım bütün ölkələr üçün ən mühüm və zəruri makroiqtisadi göstərici hesab edilir. Çünki iqtisadi artımın mahiyyəti əvvəlki ilə nisbətən cari dövrdə həyat səviyyəsini daha yüksək təmin etməyi, daha çox və keyfiyyətli məhsul yaratmağı və bütünlükdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını şərtləndirir. Başqa sözlə, iqtisadi artım iqtisadiyyatın uzunmüddətli müsbət dinamikasını özündə cəmləşdirir.

O, həm də ictimai istehsalın son nəticələrini kəmiyyət və keyfiyyət cəhətlərində əks etdirir və əsas amil kimi dinamik inkişafı müəyyənləşdirir. Eyni zamanda, iqtisadi artım ölkənin inkişaf səviyyəsinin durumunun və mənzərəsinin meyarı kimi çıxış edir. Bunlardan başqa, iqtisadi artım istehsalın genişlənməsinə maliyyə imkanı və təminatı yaradır, bütünlükdə sosial məsələlərin operativ həllinə təminat verir, insan kapitalının gerçəkləşməsi üçün əlverişli maliyyə şəraiti formalaşdırır.

Cəmiyyətdə iqtisadi artım bir sıra zəruri amillərlə, hərəkətverici qüvvələr və səbəblərlə sıx əlaqədardır. Təbii vasitələrin və əmək resurslarının kəmiyyət və keyfiyyətini, əsas kapitalın hacmini, texniki tərəqqini, macmu xərclərin səviyyəsinin artırılmasını, çoxalan ehtiyat və vasitələrin faydalı, səmərəli bölgüsünü iqtisadi artımın amilləri kimi təsnifləşdirmək olar.

İqtisadi artımın elə amilləri də var ki, onlar bu artımın keyfiyyət durumuna təsir edir. İstehsalın proporsional inkişafı, maddi olaraq onun mexanizminin təkmilləşdirilməsi, istehsalın quruluşunun bütünlükdə tənzimlənməsi və s. belə amillərdəndir. Bu amillər qrupunun fəaliyyət mexanizmini iqtisadi proseslərin tipindən asılı olaraq reallaşdırmaq mümkündür.

Eyni zamanda, iqtisadi artımın ekstensiv və intensiv tipləri mövcuddur və demək olar ki, bu tiplar həmişə yanaşı tətbiq olunur.

Ekstensiv tip məhsul istehsalının artmasında ötəri əlavə istehsal vasitələrinin və işçi qüvvələrinin cəlb edilməsini şərtləndirir.

İntensiv tip isə məhsul istehsalını əlavə qüvvələr cəlb etmədən mövcud imkanlardan gərgin və səmərəli istifadə yolu ilə artırmaq deməkdir. Bu səbəbdən iqtisadi artımın intensiv tipi daha çox məhsuldar olan, məhsul verən və səmərəli istehsal tipi hesab edilir. İşçi qüvvəsinə, maddi ehtiyatlara qənaət də iqtisadi artımın intensiv tipinin əsas göstəriciləri sırasına daxildir.

Təkcə kənd təsərrüfatında deyil, maddi istehsalın bütün sahə və sferalarında tətbiq olunan iqtisadi artımın sürətinə və həcminə insan amili də böyük təsir göstərir. Başqa sözlə, bütün digər vasitələrə baxmayaraq, İnsan kapitalı iqtisadi artımın başlıca səbəbi və hərəkətverici qüvvəsidir. Bu ondan irəli gəlir ki, kapital və torpaq iqtisadi artımın passiv, ümumi, xüsusi bilik və vərdislərə malik olan insanlar isə aktiv amillərdir.

Bütünlükdə cəmiyyətdə, həmçinin maddi istehsal sahələrinin əksəriyyətində olduğu kimi, dövlət tənzimlənməsi bütünlüklə iqtisadi artıma da şamil edilir. İstehsalın artımı, məmuluğun hallı, yoxsulluğun azaldılması, işsizliyin səviyyəsinin aşağı salınması və bu məsələnin diqqət mərkəzində saxlanması, gəlirlərin, ümumi milli məhsulun, ümumdaxili məhsulun həcmnin artırılması və s. bütün bu kimi məsələlər iqtisadi artımın dövlət tənzimlənməsi obyektinə aiddir.

Ölkəmizdə iqtisadi artımın kamıyyət və keyfiyyətinə, nəticə etibarilə onun davamlı, dayaqly və sürətli gedişinə dövlət tərəfindən xüsusi diqqət və qayğı göstərilir, bu sahədə xüsusi proqramlar, layihələr, kompleks tədbirlər işlənilib hazırlanaraq reallaşdırılır.

2. İqtisadi artım

1. İqtisadi artım - bir ölkənin ölçüləbilən iqtisadi faktorlarının müəyyən müqayisə edilən dövr içində kəmiyyət baxımından dəyişməsidir. Ölkənin ümumdaxili məhsul həcminin artması həm iqtisadi böyümə və həm də iqtisadi inkişaf kimi ələ alınır. Burada iqtisadi artımla birgə əhalinin də artımı nəzərə alınır. Artım ölçülə bilən xüsusiyyətdə olduğu üçün mənfi (azalma, daralma) və ya müsbət (artım) kimi nəticəsi ola bilər.

Məsələn, iqtisadiyyatda müxtəlif ölçüləbilən xarakterlər: ÜDM, işlə təminat, ixracda, idxalda artım, əhali artımı və s. Bu ölçülər müəyyən dövrə aid hesablanır və müəyyən bir dövrə də müqayisə edilir. Buna görə də burada həm riyazi olaraq artım, həm də azalma baş verə bilər. Ancaq həm ÜDM-nin həm də əhali sayının artması eyni zamanda baş verməyə bilər. Və ya əhali artımı daha çox ÜDM isə nisbətən az arta bilər. Bu zaman adambaşına düşən milli gəlir azalmış göstərəcəkdir.

Bu görüşün əskikliyi tənqid edən ikinci görüşə görə iqtisadi inkişaf isə daha çox fərdi bazda keyfiyyət baxımından müqayisəsi aparılan bir anlayışdır. Yuxarıda misal çəkdiyimiz ÜDM -iqtisadi artım, ÜDM/əhali sayı (Adam başına düşən ümumi daxili məhsul) isə iqtisadi inkişaf göstərgəsi bu görüş tərəfindən qəbul edilir. Ancaq eyni zamanda bu görüşdə həm ÜDM-də, həm də əhalidəki dəyişmələr də nəzərə alınır və buna görə mütləq və nisbi dəyişmələrlə də bu nisbət hesablanır. Təbii ki bu iki faktorun birində olan dəyişmə adambaşına gəlirdə də dəyişməyə səbəb olacaqdır. Əgər adambaşına düşən gəlirdə dəyişmə olmazsa yəni "0" olarsa bu durum iqtisadiyyatda [staqnasiya](#), dəyişmə mənfi -azalma yönündə olarsa, regression-geriləmə, müsbət-artım yönündə olarsa, pozitiv dəyər alarsa development-inkişaf kimi qəbul edilir. Burada bir önəmli məsələni də qeyd etməyi lazım bilirəm. Bu da ÜDM-nin Satınalma Gücü Paritesinə (GDP on a purchasing power parity) görə hesablanmasıdır ki bunu beynəlxalq qurumların ölkələr üzrə inkişaf göstərgələrində daha çox nəzərə alırlar və bu daha real bir göstərgədir.

Üçüncü bir görüş isə bu haqqında ümumiyyətlə ilk ikisindən fərqli olaraq sadəcə kəmiyyət göstərgələrindən yola çıxmaqla deyil, ümumiyyətlə iqtisadiyyatın strukturunda və müxtəlif sahələrdə baş verən irəliləyişin iqtisadi inkişafın göstəriciləri olaraq qəbul edir. Bu görüşün əsasını fransız iqtisadçısı Franchois Perroux qoymuşdur. Ona görə, iqtisadi artım real milli gəlirin müəyyən bir dövr içində düzənli dəyişməsidir. Bu adambaşına düşən ÜDM ilə də ölçülə bilər. İqtisadi inkişaf isə daha çox iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində və bütünündə struktural bazda olan dəyişikliklər, inkişafdır. İqtisadi inkişaf artım ilə birlikdə bu struktural dəyişiklikləri də özündə cəmləşdirir və buna görə də daha geniş bir anlayışdır.^[1]

Artıma təsir edən digər amillər. İnsan kapitalı

Əhalinin və ya işçi qüvvəsinin bacarıqları kimi müəyyən edilən ölkənin **insan kapitalının** səviyyəsi iqtisadi artımın bir çox nəzəri və empirik təhlillərində mühüm rol oynayır. İnsan kapitalı həm neoklassik, həm də endogen artım modellərinə daxil edilmişdir.

Ölkənin insan kapitalının səviyyəsini ölçmək çətindir, çünki o, evdə, məktəbdə və iş yerində yaradılır. İqtisadçılar əhalinin savadlılıq səviyyəsi, onun hesablama səviyyəsi, adambaşına düşən kitab istehsalı, ali təhsilin ortalama səviyyəsi, beynəlxalq testlər üzrə ortalama imtahan balı və onun formal təhsilə məcmu amortizasiya investisiyası daxil olmaqla, çoxsaylı etibarnamələrdən istifadə edərək insan kapitalını ölçməyə cəhd ediblər.

3. İqtisadi artımın müəyyənləşdirilməsi

İqtisadi artım bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan aşağıdakı iki göstərici ilə müəyyən edilir.

Müəyyən dövr ərzində:

- 1) Real ümummilli və ya xalis milli məhsulun artması.
- 2) Hər nəfərə düşən real ümummilli və ya xalis milli məhsulun artması.

Bunlardan hər hansı birindən istifadə olunması nəzərdən keçirilən sosial-iqtisadi hadisənin xarakterindən asılıdır. Belə ki, ölkənin hərbi-siyasi potensialı problemi diqqət mərkəzində olduqda birinci, ayrı-ayrı ölkələrdə və regionlarda əhəlinin həyat səviyyəsi müqayisə olunduqda isə ikinci göstəricidən istifadə etmək daha məqsədəuyğundur. Bunun doğruluğunu onunla əsaslandırmaq olar ki, məsələn, Hindistanın ümummilli məhsulu İsveçrənin ümummilli məhsulundan 70% çox olduğu halda, əhəlinin həyat səviyyəsinə görə Hindistan İsveçrədən 60 dəfədən çox geri qalır.

İqtisadi artım bir qayda olaraq faizlə ifadə olunan illik artım sürəti ilə ölçülür.

Makroiqtisadi səviyyədə iqtisadi artımın ən mühüm göstəriciləri aşağıdakılardır:

1. ÜMM-in və ya Milli gəlirin artması;
2. Hər nəfərə düşən ÜMM və milli gəlirin artması;
3. Bütövlükdə sahələr üzrə və hər nəfərə düşən sənaye məhsulları istehsalının artım sürəti.

İqtisadi statistikada dinamikanı öyrənmək üçün artım əmsalı, artım sürəti və əlavə artım sürəti göstəricilərindən istifadə olunur. Artım əmsalı aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$x = y_1 : y_0$$

Burada: y_1 və y_0 – müvafiq olaraq hesabat və əsas dövrlərdəki göstəriciləri ifadə edir.

Artım sürəti artım əmsalının 100%-ə vurulması, əlavə artım sürəti isə artım sürətindən 100% çıxılması yolu ilə alınır.

İqtisadi artıma aşağıdakı amillər təsir edir:

- 1) Təbii ehtiyatların kəmiyyəti və keyfiyyəti;
- 2) Əmək ehtiyatlarının kəmiyyəti və keyfiyyəti;
- 3) Əsas kapitalın dəyəri;
- 4) Elmi-texniki tərəqqi;
- 5) Sahibkarlıq qabiliyyəti və idarəetmə bacarığı.

Bunları birlikdə təklif amilləri adlandırmaq olar. İstehsalın mümkün olan fiziki artımına məhz bu amillər imkan verir. Keyfiyyətinə görə daha

yaxşı hesab olunan ehtiyatların çox olması isə texnoloji potensial da daxil olmaqla real məhsul istehsalının artırılmasına şərait yaradır.

İqtisadi artıma təsir edən tələb və təklif amilləri bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə əlaqədardır. Məsələn, işsizlik, kapital yığımının sürətinin, habelə elmi-tədqiqat işlərinə sərf olunan xərclərin artırılmasının ləngiməsinin, yeniliklərin ləng tətbiq olunması. Bundan başqa nəzərə almaq lazımdır ki, istehsal potensialının artması aşağıdakı iki şərt olduqda mümkündür:

- 1) Bütün xərclər tam məşğulluğu təmin etmək üçün kifayət qədər artdıqda;
- 2) Məhsul istehsalının imkan daxilində daha çox artmasını təmin etmək üçün iqtisadi döviyyəyə cəlb edilmiş əlavə ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunduqda.

Məsələn, tutaq ki, ölkədə il ərzində işçi qüvvəsi 2 min. nəfər artmışdır. Deməli, bu artım istehsal güclərini, yaxud da iqtisadi potensialı artırma bilər. İqtisadi potensialın artması isə öz ifadəsini məhsulun artmasında tapmalıdır. Odur ki, buna nail olmaq üçün 2 min. nəfəri işlə təmin etmək, yəni, yeni iş yerləri açmaq lazımdır.

Tələb və bölgü amilləri çox böyük əhəmiyyətə malik olsalar da iqtisadi artımla bağlı problemlər həll olunarkən əsas diqqət təklif amillərinə yönəldilir. Çünki real ümum-milli məhsulun və milli gəlirin artırılması iki üsulla mümkündür:

- 1) İstehsala daha çox ehtiyatlar cəlb edilməsi;
- 2) Ehtiyatlardan daha məhsuldar və səmərəli istifadə olunması.

Real ümummilli məhsul əmək məsrəflərini (adam-saatla) əmək məhsuldarlığına (bir işçinin bir saatda istehsal etdiyi məhsul) vurmaq yolu ilə müəyyən edilir. Yəni, Real ÜMM = işlənmiş adam saatların miqdarı vurulsun əmək məhsuldarlığı

Əmək məhsuldarlığına texniki tərəqqi, işçilərin ixtisası, bölgünün səmərəliliyi, müxtəlif növ ehtiyatların bir-birilə əlaqələndirilməsi və idarə olunması kimi amillər təsir edir. Başqa sözlə, əmək məhsuldarlığı işçilər sağlam, yüksək peşə hazırlığına malik olduqda, istehsal maşın və avadanlıqlarla, təbii ehtiyatlarla daha yaxşı təmin edildikdə, idarə-etmə düzgün təşkil olunduqda, iş qüvvəsi az səmərə verən sahələrdən çox səmərə verən sahələrə "axıb" getdikdə yüksəlir.

4. Texnoloji tərəqqi və innovasiya

Texnoloji tərəqqi və innovasiya iqtisadi artım nəzəriyyələrində uzun illərdir mühüm mövqe tutur. Klassik iqtisadçılar iqtisadi artımı əsasən kapital və əmək faktorları ilə izah edirdilərsə, XX əsrdən etibarən texnologiya və innovasiyanın artımın davamlılığında həlledici rol oynadığı qəbul edilir. R.Solow-un neoklassik artım modelinə görə, kapital yığılı müəyyən mərhələdən sonra azalan gəlir gətirir və uzunmüddətli iqtisadi artımı təmin etmək üçün texnoloji tərəqqi zəruridir.

Texnoloji tərəqqi məhsuldarlığın artmasına, istehsal xərclərinin azalmasına, yeni istehsal sahələrinin və bazarların yaranmasına səbəb olur. İnnovasiya isə yalnız yeni texnologiyaların tətbiqi ilə məhdudlaşmır, həm də idarəetmə modelləri, təşkilati strukturlar, marketinq strategiyaları və sosial münasibətlərdə yenilikləri əhatə edir. İqtisadi ədəbiyyatda innovasiyanın məhsul, proses, idarəetmə və marketinq innovasiyası kimi növləri fərqləndirilir. J.Schumpeter innovasiyanı “yaradıcı dağıdıcılıq” (creative destruction) prosesi kimi izah edir; yeni köhnə istehsal üsulları və məhsullar yeni, daha səmərəli formalarla əvəz olunur və bu, iqtisadi inkişafın təməl hərəkətverici qüvvəsinə çevrilir.

Texnoloji tərəqqinin istehsala konkret təsirləri:

- ✓ Məhsuldarlıq – eyni sayda işçi və resursla daha çox məhsul istehsal edilir.
- ✓ Avtomatlaşdırma – bəzi fiziki əməyin robotlar və proqramlarla əvəz olunması.
- ✓ Xərclərin azalması – istehsal vaxtı və material israfı minimuma enir.
- ✓ Keyfiyyətin yüksəlməsi – dəqiq texnologiyalar səhvləri azaldır.
- ✓ Yeni məhsulların yaranması – elektrik avtomobilləri, biotexnologiya məhsulları, rəqəmsal xidmətlər.
- ✓ Əmək bazarında dəyişikliklər – sadə fiziki işlərin azalması, yüksək texnoloji bacarıqlara ehtiyacın artması.

Dünya təcrübəsinə nəzər saldıqda, texnologiya və innovasiyaya yönələn investisiyaların ölkələrin inkişaf trayektoriyasını kəskin dəyişdirdiyi müşahidə olunur. Məsələn, ABŞ-da Silikon Vadisi startap mədəniyyəti, risk kapitalı bazarı və universitet-sənaye əməkdaşlığı sayəsində global innovasiya mərkəzinə çevrilib. Avropa İttifaqında “Horizon Europe” və digər elmi-tədqiqat proqramları innovasiya ekosistemini gücləndirir. Asiya ölkələri – xüsusilə Cənubi Koreya və Sinqapur – təhsilə, elmi-tədqiqat işlərinə və texnologiyaya böyük həcmə investisiya yatırmaqla 30-40 il ərzində inkişaf etməkdə olan ölkədən yüksək gəlirli ölkələrə çevrilmişdir. Onların

təcrübəsi göstərir ki, yalnız kapital qoyuluşu deyil, həm də insan kapitalı, təhsil və idarəçilik keyfiyyəti innovasiyanın əsas dayaqlarıdır.

Azərbaycan təcrübəsi də bu baxımdan maraqlıdır. Son illər ölkədə rəqəmsallaşma və innovasiya istiqamətində əhəmiyyətli islahatlar aparılır. “ASAN xidmət” modeli dövlət idarəçiliyində texnologiyanın uğurlu tətbiqi nümunəsi kimi göstərilir. Elektron hökumət və e-xidmətlər, rəqəmsal bankçılıq və maliyyə texnologiyaları əhalinin gündəlik həyatında mühüm rol oynamağa başlayıb. Eyni zamanda, startap ekosisteminin inkişafı üçün **“Innovasiya və Rəqəmsal İnkişaf Agentliyi”**, **“Technest”** proqramı, habelə innovasiya mərkəzləri yaradılıb. Xüsusilə sənaye parklarında rəqəmsal istehsal xətləri, neft-qaz sektorunda avtomatlaşdırılmış qazma və nəzarət sistemləri, kənd təsərrüfatında dron və ağıllı suvarma texnologiyalarının tətbiqi istehsalın səmərəliliyini artırır. Eyni zamanda, kiçik və orta müəssisələrin rəqəmsallaşma proqramları yerli istehsalın beynəlxalq bazarlara çıxışını asanlaşdırır. Bununla yanaşı, ölkədə yüksək texnologiyaların lokallaşdırılması, elmi tədqiqatların gücləndirilməsi və təhsilin innovasiya yönümlü inkişaf etdirilməsi hələ də prioritet olaraq qalır.

Azərbaycanın əsas çağırışı neft gəlirlərindən asılılığı azaltmaq və “bilik iqtisadiyyatı”na keçidi sürətləndirməkdir. Dünya Bankı və OECD(İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı) kimi beynəlxalq təşkilatların hesabatlarına əsasən, davamlı iqtisadi inkişaf yalnız texnologiya və innovasiyaya yönəlmiş strateji siyasətlə mümkündür. Bu siyasət çərçivəsində elm, təhsil və biznesin integrasiyası, risk kapitalı bazarının formalaşdırılması, gənclərin startap fəaliyyətinə təşviqi və beynəlxalq texnoloji əməkdaşlığın genişləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Eyni zamanda, Azərbaycan neft gəlirlərindən asılılığı azaltmaq üçün “Milli Prioritetlər 2030” sənədində rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafını strateji hədəflərdən biri kimi müəyyən edib. Bu prioritetlər çərçivəsində yüksək texnologiyaların tətbiqi, rəqəmsal bacarıqların inkişafı və beynəlxalq texnoloji əməkdaşlıqların genişləndirilməsi hədəflənir.

Nəticə olaraq, texnoloji tərəqqi və innovasiya iqtisadi artımın sadəcə əlavə elementi deyil, onun uzunmüddətli sabitliyinin və davamlılığının əsas şərtidir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, texnologiyaya və insan kapitalına sərmayə ölkələrin global rəqabət gücünü müəyyən edir. Azərbaycan da bu istiqamətdə atdığı addımları dərinləşdirməklə, iqtisadiyyatını rəqabətqabiliyyətli, bilik və innovasiya əsaslı iqtisadi modelə çevirmə potensialına malikdir.

Ədəbiyyat

1. Vüsal Qasımlı “İqtisadi Artım”. Bakı-2021

2. "Arxivlənmiş surət". 2022-05-03 tarixində [arxivləşdirilib](#). İstifadə tarixi: 2016-12-06.
3. ↑ [Mankiw, N. Gregory](#); [Romer, David](#); Weil, David. "A Contribution to the Empirics of Economic Growth". [Quarterly Journal of Economics](#). 107 (2). 1992: 407–37. [CiteSeerX 10.1.1.335.6159](#). doi:10.2307/2118477. JSTOR 2118477.
4. ↑ [Sala-i-Martin, Xavier](#); [Doppelhofer, Gernot](#); [Miller, Ronald I.](#) "Determinants of Long-term Growth: A Bayesian Averaging of Classical Estimates (BACE) Approach" (PDF). [American Economic Review](#). 94 (4). 2004: 813–35. doi:10.1257/0002828042002570. 2020-08-05 tarixində [arxivləşdirilib](#) (PDF). İstifadə tarixi: 2022-07-06.
5. ↑ [Romer, Paul](#). "Human Capital and Growth: Theory and Evidence" (PDF). Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy. 32. 1990: 251–86. doi:10.1016/0167-2231(90)90028-J. 2020-08-08 tarixində [arxivləşdirilib](#) (PDF). İstifadə tarixi: 2022-07-06.
6. ↑ http://www.cbar.az/assets/3359/JURNAL_I_RUB_5-12_.pdf
7. **Asif ŞİRƏLİYEV**, Naxçıvan Dövlət Universitetinin professoru, iqtisad elmləri doktoru Azərbaycan.- 2011.- 15 dekabr.- S.5.